

Muhakemat

Uluslararası Risâle-i Nur Araştırmaları Dergisi

Said-i Kürdi ile Kürt Aristokrasisinin Meşrutiyeti Algılama Biçimleri

Hakan KAYA

Doçent Doktor
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Ağrı, TÜRKİYE
hakankaya.history@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8904-965X>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 02/06/2023
Kabul: 05/10/2023
Yayın Tarihi: 31/12/2023
Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Hukuki sorumluluk yazarlara aittir.

Atıf

Kaya, Hakan. "Said-i Kürdi ile Kürt Aristokrasisinin Meşrutiyeti Algılama Biçimleri". *Muhakemat Uluslararası Risale-i Nur Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2023), 70-87.

Özet

Osmanlı aydınları, 19. yüzyılın son çeyreğinde imparatorlukta meydana gelen sosyal, siyasal ve kültürel gelişmelere paralel olarak Osmanlı idealini gerçekleştirmeye dönük girişimlerde bulunmuşlardır. Genç Osmanlılar ile başlayan muhalefet İttihat Terakki Cemiyeti ile devam etmiştir. İttihatçıların şiddetli muhalefeti ve gizli örgütlenmeleri sonucunda 1908 devrimi ile Sultan Abdülhamid, Meşrutiyet'i kabul etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı toplumunun bütününe ilgilendiren II. Meşrutiyet Kürt toplumunun da ilgi alanında olmuştur. Bu bağlamda Kürt aristokrasisi ve uleması meşruti yönetime dair fikirlerini beyan etmiştir. Kürt uleması içerisinde büyük bir etkinliğe sahip olan Said-i Kürdi, meşrutiyetin en önemli savunucuları arasında yer almış ve Meşrutiyeti Kürt toplumunun farklı kademelerinde (hamallar, aşiret ağaları, ulema, şeyh) bulunan kişilere anlatmıştır. 1910 yılında Kürt aşiretleri arasında gezerken soru cevap şeklinde kaleme aldığı Münazarat adlı eserinde Kürtlerin Meşrutiyete dair algıları, adalet, eşitlik, milliyet kavramları, gayrimüslimlerle hukukun nasıl sağlanacağı gibi çok sayıda meseleye ayrıntılı olarak yer vermiştir. Bu çalışmada Said-i Kürdi ve Kürt aristokrasisinin meşrutiyeti algılayış biçimleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Said-i Kürdi, Kürt aristokrasisi, eşitlik, özgürlük, adalet, gayrimüslimler.

Muhakemat

Uluslararası Risâle-i Nur Araştırmaları Dergisi

Said-i Kurdi and Local Kurdish Aristocrats' Perceptions of the Constitutional Monarchy

Hakan KAYA

Associate Professor
Ağrı İbrahim Çeçen University
Faculty of Arts and Sciences
Department of History
Ağrı, TURKEY
hakankaya.history@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8904-965X>

Research Article

History

Received: 02/06/2023
Accepted: 05/10/2023
Published: 31/12/2023
Pub Date Season: December

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Legal liability belongs to the authors.

Citation

Kaya, Hakan. "Said-i Kürdi ile Kürt Aristokrasisinin Meşrutiyeti Algılamaya Biçimleri". *Muhakemat Uluslararası Risale-i Nur Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2023), 70-87.

Abstract

Concomitant with the socio-political and cultural advancements within the empire during the last quarter of the 19th century, Ottoman thinkers endeavored to actualize the Ottoman ideal. The opposition that originated from the Young Ottomans movement persisted and evolved with the emergence of the Committee of Union and Progress. The declaration of the constitutional constitution and the deposition of Sultan Abdulhamid occurred as a consequence of the intense opposition and clandestine associations of the Unionists during the 1908 revolution. The Second Constitutional Monarchy, which garnered attention from the Ottoman population at large, also piqued the curiosity of the Kurdish society. Within the given framework, the Kurdish aristocracy and ulema conveyed their perspectives towards the constitutional government. Said-i Kürdi, a prominent figure within the Kurdish religious scholars, exerted significant influence and played a crucial role in promoting the concept of constitutional governance. He effectively disseminated knowledge about constitutional government to various strata of Kurdish society, including porters, tribal networks, ulema, and sheikhs. In the year 1910, during his journey amidst the Kurdish tribes, the author penned a literary work titled "Munazarat." This book delves extensively into various topics, including the Kurdish perspective on constitutionalism, notions of justice, equality, nationalism, and the intricacies of establishing legal frameworks involving non-Muslim individuals. This paper aims to comprehensively analyze the evaluation of constitutionalism by Said-i Kürdi and the Kurdish Aristocracy, within the context of the historical events that transpired during the specified period.

Keywords: Said-i Kürdi, Kurdish Aristocracy, equality, freedom, justice, non-Muslims.

Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluş ve yükselme devrinden sonra 17. yüzyıl itibariyle büyük değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Avrupa’da meydana gelen Reform, Rönesans ve Aydınlanma hareketleri imparatorlukların yapısında değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa’da başlayan uluslaşma hareketleri farklı ulusları bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti’ni de etkilemiştir. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet ricali tarafından tekrar tanzim edilmeye çalışılması ve geçmişin enkazı üzerinde ortaya çıkan sınıfların mücadelesi gibi durumlar Avrupalılara imparatorluğun artık sonunun geldiği düşüncesini vermekteydi. 1815 Viyana Kongresi’nde topraklarının paylaşılmasını ve yürütülen denge politikaları imparatorluğun ömrünü uzatmıştır. İmparatorluğun hâkimiyetindeki milliyetler (Sırp, Yunanlar) Avrupa’daki gelişmeler ve devletin gittikçe zayıflaması üzerine isyanlar çıkarmış ve bunların neticesinde bazı milletler bağımsızlıklarını ilan etmiş veya büyük imtiyazlar elde etmiştir.¹

Osmanlı bu ayrılıkçı hareketleri engellemek ve Avrupa’nın imparatorluğun iç işlerine karışmasını engellemek amacıyla 1839 tarihinden itibaren bir dizi islahat hareketini hayata geçirmiştir. İlan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu yani Tanzimat Fermanı maddeleri itibariyle devlet idaresinde kökten değişiklikler yapacak mahiyettedir. Maddelerine bakıldığında can güvenliği, ırz ve namusun korunması, mülkiyetin korunması, verginin belirlenmesi, gereken askerin toplanması ve hizmet süreleri gibi devleti modernleştirme kaygısı taşıyan hususlar yer almaktaydı.² Tanzimat Fermanı ile birlikte devletin merkezî politikalar uygulamaya başladığı görülmektedir. Osmanlı merkezi yönetimi, Tanzimat’tan önce bir nebze de olsa hem mali sorunlara çözüm bulmak hem de taşrada merkezi otoriteyi tanımayan ayan ve yerel beyleri otorite altına almak için bazı raporlar hazırlamıştır. Kürt beylerinin devlete isyan edecekleri düşüncesiyle imtiyazlı (yurtluk-ocaklık ve hükümet) sancaklara Tanzimat reformlarının gerçekleştirildiği ilk yıllarda dokunulmamıştır.³ Ancak Tanzimat’ın ilanı sonrası reform uygulamaları sonrasında Kürt beylerinin idari statülerine son verilmiş, Kürt beylerinin idare ettikleri birimler merkez tarafından yapılan atamalarla yönetilmeye başlanmıştır. Bundan ötürü Kürdistan’da ayrıcalıkların kaybetmek istemeyen Bedirhaniler ve Han Mahmud Paşa gibi beylerin isyanları patlak vermiş, nihayetinde merkezi yönetime karşı yapılan isyanlar kontrol altına alınarak Kürt mirleri farklı coğrafyalara sürgün edilmişlerdir.⁴

Kırım Savaşı sonrası 1854 yılında, Osmanlı’da yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerine reformlar noktasında ciddiyetini göstermek amacıyla azınlıklara “cizye vergisini hafifletme”, “silah taşıma” ve “askerlik yapma” gibi bazı haklar tanıdı.⁵ Bu çerçevede gerek Genç Osmanlılar gerekse Jön Türkler kadim bir Osmanlı idealinin, yani Osmanlı Devleti’nin bir devlet olarak devam etmesine yönelik çalışmalar yaparak devletin bekasına yönelik ideolojilerini hayata geçirmeye çalışmışlardır.⁶ Görül-

¹ Halil İncalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. Baskı, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 28.

² Halil İncalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 135-136. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, C. V, 10. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 169-184.; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Çev. Metin Kıratlı, C. VI (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 2975-2985.; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 106-108.

³ Serhat Aras Tuna, “Yurtluk-Ocaklık Maaşların Tahsisine Dair Bir Mârûzat: Çermikli Ömer Beyzâde Osman Bey Sülalesinin Hak Arayışı”, *Osmanlı Devleti’nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, Haz. Erdal Çiftçi-Veysel Gürhan-Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 378-379.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Sürgün Yılları*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2013).; Nihat Karademir, *Osmanlı’nın Son Yüzylında Kürtler: Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan* (İstanbul: Nübihar Yayınları, 2017), 261-286.

⁵ Gayrimüslimlere askerlik yapma hakkı tanınmasına dair karara en büyük tepkiyi yine gayrimüslimler vermiştir. Bundan dolayı gayrimüslimler çeşitli yerlerde ayaklanmıştır. Rumeli coğrafyasında bulunanların çoğu dağa çıkmak veya komşu ülkelere sığınmak tehdidinde bulunmuştur. Bundan dolayı hükümet kararı gözden geçirmiş; önce gayrimüslim asker başına alınan vergiyi 15.000’den 7.000’ne indirmiş, daha sonra cizye vergisiyle aynı türden olan bedel adlı bir vergiyle tahsil edilmiştir. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 116.; Ufuk Gölsoy, *İslahat Fermanı, DİA*, C. 19, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 185-190.

⁶ Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, Çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, 3. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 26.

düğü üzere, Tanzimat bürokratlarının tesis etmeye çalıştığı ve modern hukuk araçlarına dayandırılan yeni devlet modelinin amaçlarından biri de Müslim ve gayrimüslim eşitliğini sağlamaktır. Bu bağlamda merkezde ve taşrada siyasi, içtimai, dini, iktisadi ve daha birçok alanda yenileşme hareketleri yapılmaya çalışılmıştır. Bu yenileşmenin fikrîsel kadrosunu Genç Osmanlılar ve daha sonraki adıyla Jön Türkler oluşturmuştur. 1876'da Osmanlı tahtına Sultan Abdülhamid (1876-1909) geçmiştir. Kendisinden önceki iki padişahın hal'edilmiş olması ve kendisinin de tahttan indirileceği şüphesi Sultan'da şüpheli bir karakterin oluşmasına neden olmuştur.⁷ Georgeon, Sultan Abdülhamid hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Tanıkların hepsi ya da hemen hepsi bir noktada uzlaşırlar: Sultan hastalıklı korkuların pençesinde- dir. Kuşkusuz Abdülaziz'in hallinden ve intiharından, Hüseyin Avni cinayetinden sonra, Murad'ın hastalığının ardından tahta çıkışını, daha sonra da Ali Suavi'nin darbesi gibi bazı dramatik olaylara bağlı bir durumdur. Aslında Abdülhamid çok çeşitli korkular yaşamaktadır.”⁸

Sultan Abdülhamid, 1878 yılında *Meclis-i Mebusan*'ı kapatmış ve 1908 yılına kadar mutlak otoritesini sağlamaya çalışmıştır. 20. yüzyılın başlarında Sultan Abdülhamid yönetimine karşı içten içe hoşnutsuzluklar artmaya başlamış ve cemiyetler (İttihat-Terakki) gizli den gizli padişaha karşı muhalefetlerini yürütmüşlerdir.⁹ Resneli Niyazi, 3 Temmuz 1908 tarihinde iki yüz adamıyla birlikte “eşitsizliklerle savaşmak ve hükümeti 1876 Anayasası'na geri getirmek” amacıyla dağa çıktı. Selanik ve Manastır'da saray için çalışan paşa ve subayların bir bir öldürülmesi, Niyazi Bey'in başlattığı isyanın kontrolden çıktığını göstermekteydi. Rumeli'ye gönderilen 18.000 Anadolu askeri birlikleri isyancılara karşı etkili olamadı. 20 Temmuz'a gelindiğinde Makedonyalı Müslümanlar Meşrutiyet istediklerini söyleyerek ayaklandı ve askeri depoları ele geçirdiler. Arnavutlar, padişaha bir ulti matom göndererek 1876 Anayasası'nı geri getirmediği takdirde İstanbul'a yürüyerek, onu tahttan indireceklerine dair tehditte bulundular. Gelişen olaylar neticesinde 23 Temmuz 1908'de Manastır'da (Makedonya) akabinde Preşova, Köprülü, Üsküp ve Serez şehirlerinde Meşrutiyet ilan edildi. Rumeli'de isyanın kontrolden çıkması ve İstanbul'a çekilen telgraflarda gönderilecek kuvvetlerin hiçbir varlık gösteremeyeceği belirtilmesi üzerine padişah isyancıların taleplerini kabul etmek zorunda kaldı ve 1876 Anayasası'nı geri getirerek Meşrutiyeti ilan etti.¹⁰

Yukarıda özetlenen Meşrutiyet'in yeniden ilanı meselesi Osmanlı unsurlarının çoğunun gündeminde olan bir konu olmuştur. Her toplumun olduğu gibi Kürtlerin de kanaat önderleri Meşrutiyet'i yakından takip etmiş ve Osmanlı fikir dünyasına çeşitli şekillerde katkılar sunmuştur. Bunlardan biri de büyük bir âlim ve mütefekkir olan Said-i Kürdi'dir.¹¹ Said-i Kürdi, Mardin'de iken önemli bir âlim ve düşünür Cemaleddin Afgani'nin¹² bir öğrencisinden ve tarikat mensubu bir zattan *hürriyet*, *bağımsızlık*, *terakki* fikirlerinden etkilendiğini ve Namık Kemal'in bir eseri olan “Kemal'in Rüyası” ile aydınlandığını dile getirmektedir.¹³ Namık Kemal'in *Rüya* adlı eseri Sultan Abdülhamid döneminin siyasal yaşamını anlamak açısından oldukça önemli olduğu söylenebilir. Çünkü Meşrutiyetin önemli bir figürü Namık Kemal'in bu eserinde hürriyet kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Said-i Kürdi'nin hürriyete olan fitri eğilimi bu eserde görülmekle birlikte *hürriyet*, *müsavat* (eşitlik) hakkındaki fikirleri, Meşrutiyet ve sonrası dönemde daha fazla

⁷ Cevdet Küçük, “Abdülhamid”, *DİA*, C. 1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 216-224.

⁸ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 186.

⁹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1915)*, 8. Baskı, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010), 15.

¹⁰ Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1915)*, 25-28.; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoğlu, 3. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 75.; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 55.

¹¹ Said-i Kürdi veya Said Nursi farklı birçok isimle bilinen bir şahsiyettir. Kendisi Said-i Nursi; Said-i Kürdi, Molla Said-i Kürdi, Bediüzzaman Said-i Kürdi, Bediüzzaman Molla Said-i Kürdi, Ebu Laşey, Molla Said-i Meşhur, Said Nursi gibi çok sayıda isim kullanmıştır. Ayrıca Said-i Kürdi hayatını üç evreye ayırmış. İlk evresini Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar olan dönemi kapsamakta ve bu dönemde genellikle Said-i Kürdi ismini kullanmaktadır. Bizde kendisinin Volkan Gazetesi'nde kullanmış olduğu Said-i Kürdi ismini kullanmayı daha uygun gördük. Ayrıca Said-i Kürdi'nin kullanmış olduğu isimler hakkında bkz. Murat Sarıca, “Bediüzzaman Said Nursi'nin Osmanlı Döneminde Bir Adı Neden Said-i Kürdi?” *AKEV Dergisi*, Sayı. 72, 2017, 163-194.

¹² Önemli bir âlim, düşünür ve siyaset bilimcisi Cemalettin Afgani hakkında bkz. Hayreddin Karaman, “Efgânî, Cemâleddin”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 456-466.

¹³ Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2013, 139.

karşımıza çıkmaktadır. Said-i Kürdi, İstanbul'a geldiği dönemde Babanzadeler, Bedirhanîler ve dönemin Kürt aydınlarından Pîremêrd, Liceli Ahmed Ramiz, Dr. Abdullah Cevdet, Motkîli Halil Hayali gibi kişilerle görüşmüştür.¹⁴ Bunun yanı sıra bu dönemde Kürt basınının da Kürtlere dair temel meselelerle ilgilendiği ve buna dönük yayınlar yaptığı bilinmektedir.

Said-i Kürdi, Diyarbakır, Bitlis ve Van'da Medresetü'z Zehra namıyla üniversite kurmak için İstanbul'a gitmiş ve bu amacını gerçekleştirmek adına yoğun uğraşlar vermiştir. Ahmed Ramiz'in Said-i Kürdi'nin İki *Mekteb-i Musibetin* Şehadetnamesi yahut *Divan-ı Harbi Örfi ve Said-i Kürdi* adlı eserinin giriş yazısında "Evet Said-i Kürdi İstanbul'a şurezar-ı Kürdistan'ın maarifsizlikle öldürülmek istenilen kâinat idrakinde yapamadığı kâşanelere bedel Yıldız selh-hanelerini zelzelelere vermek azmiyle gelmişti." Kürdi'nin İstanbul'a geliş nedenini açıklamıştır.¹⁵ Ancak başka bir arşiv kaydında dönemin Bitlis valisi, Said-i Kürdi'nin İstanbul'a gelme sebebini şu şekilde açıklamıştır:

"Kürdistan¹⁶ uleması beyninde harika-i zekâ ile meşhur Molla Said Efendi muhtac-ı tedavi olduğundan şevkat ve merhamet-i hazret-i hilafetpenahiye iderek bu kere ol canib-i âliyye azimet eylemiştir muma ileyh bu havalide ulemaca umumun mürecci-i hal-i müşkilatı olduğu halde yine kendisini talebeden sayarak kıyafeti değiştirmeye şimdiye kadar muvafakat itmemiştir. Kendisi veli nimet-i azam efendimiz hazretlerine hakikat-ı sadık ve halis bir duacı olmağla beraber fitraten edip ve kanaatkâr ve fakir-i çakarenemce şimdiye kadar Dersaadete gitmek bahtiyarlığına nail olan Kürd uleması içinde gerek ahlak-ı hasenece gerek zan-ı hazret-i hilafetpenahi sadakat ve ubudiyetçe en ziyade şayan-ı atufet-i mahsusa olması umum Kürdistan tebası hakkında ilelebet onulmaz bir inayet ala eyyi hal hazreti padişahi telakki olunacağına arıza cüret kılındı bu babda ve her halde emr u ferman hazret-i menlehül emrindir. Fi. 3 Teşrin-i Sani 1323."¹⁷

Bunun yanı sıra İstanbul'a gelişiyile birlikte yoğun bir siyasi hayatı olan Said-i Kürdi, kendi ifadeyle yedi cemiyete üye olmuştur. Bu yoğun siyasi hareketliliği bazı araştırmacılar tarafından doğru yorumlanmamış ve onun hakkında yanlış bilgiler aktarılmıştır. Said-i Kürdi'nin gerek dini kimliği gerekse fikri yapısı *Teşkilat-ı Mahsusa* ile zıt olmasına rağmen, onun *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya üye olduklarını ifade etmişlerdir.¹⁸ 31 Mart olayından birkaç ay önce eski düzenin tekrar devam etmesini isteyen Sultan Abdühamid taraftarlarına karşı bazı cemiyetlerin varlığından söz edilebilir. Bu cemiyetlerden biri olan İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti, nizamnamesi 11 Aralık 1909 tarihinde başyazarlığını Derviş Vahdeti'nin yaptığı *Volkan* gazetesinde yapıldı. Cemiyetin resmi açılışı 3 Nisan'da Ayasofya Camii'nde Said-i Kürdi ve Derviş Vahdeti'nin halka seslendiği büyük bir törenle yapıldı. Cemiyetin tüzüğü ve kurucularının listesi *Volkan* gazetesinin 16 Mart tarihli sayısında zaten yayınlanmıştı.¹⁹ Ayrıca Said-i Kürdi, Selanik meydanında hürriyet konuşması yaparak Meşrutiyete dair düşüncelerini halkla paylaşmıştır. Daha sonraki süreçte meşrutiyet aleyhinde ciddi tepkiler meydana gelmiştir.

31 Mart Hadisesi öncesi İstanbul'da birçok olay meydana gelmiş ve toplumsal gerilim üst seviyeye çıkmıştır. 31 Mart 1909'da Meşrutiyet aleyhtarları bazı kesimlerde bir isyan hareketi başlamış, bu isyan sonunda hareketin doğru olmadığını söyleyen asker ve ilmiye sınıfına mensup bazı kişiler öldürülmüştür. İttihatçıların İstanbul'a davet ettiği "Hareket Ordusu" isyanı bastırmış, isyan sonrasında birçok kişi yargılanmış ve yargılanan kişilerden bazıları idam edilmiştir. *Divan-ı Harbi Örfi*'de yargılananlar arasında Said-i Kürdi de yer almaktaydı. Bazı talepler nedeniyle protestoya katılan ancak olayın başka bir evrildiğini

¹⁴ Zafer Gürbüz, "Said Nursi Düşüncesinde İstibdat, Geri Kalmışlık ve Medeniyet Kavramlarına Bakış", *Muhakemat Uluslararası Risale-i Nur Araştırmaları Dergisi*, C. 1, Sayı 1, 2021, 105.

¹⁵ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2012), 153-154.

¹⁶ Osmanlı arşiv belgelerinde çokça zikredilen Kürdistan kelimesinin Said Nursi tarafından da sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bundan dolayı metnin farklı yerlerinde kullanılan Kürdistan kelimesi coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır.

¹⁷ *BOA, Y.PRK. UM.*, 80/74.

¹⁸ Hakan Özoğlu, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat*, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 206.

¹⁹ Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev. Selda Somuncuoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 65.

gören Said'i Kürdi geri dönmüştür. Yolda rast geldiği kişileri de bu isyan hareketinden vazgeçmeleri için ikna etmeye çalışmıştır. Said-i Kürdi olayı “Fakat zemin bataklık ve dam ve plan serilmiş idi.” sözleriyle isyan hareketinin perde arkasında çok farklı saiklerin olduğuna dair bir değerlendirme yapmıştır.²⁰ Yargılanmada “Vakta ki, hürriyet divanelikle yad olunurdu, istibdad tımarhaneyi mektep eyledi. Vakta ki itidal irtica ile iltibas olundu, meşrutiyet de hapishaneyi mektep eyledi.” sözleriyle iktidar mensuplarına sert bir eleştiri ile başlar. Kendisinin meşrutiyetin ilanının beri hürriyet lehine büyük çabalar gösterdiğini ancak, bu hizmetlerinin sanki bir suçmuş gibi değerlendirildiğini dile getirmiş ve bunu da “*On Bir Buçuk Cinayet*” adıyla bir savunma yapmıştır. Mahkemede toplumsal meselelerde âlimlerin de çözüm önerilerinin olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

“Herkesin şevkini ve neşesini kaçırın ve ağraz ve hiss-i taraftarlığı uyandıran ve sebab-i tefrika olan cemiyet-i avamiyeyi teşkiline sebebiyet veren, meşrutiyetü'l-isim ve müstebidü'l mana olan “ittihad ve terakki” ismini de lekedar eden buradaki şube-yi hafiyeye muhalefet ettim. Herkesin bir fikri var. Ben de hürüm. Selamet-i millet için bir fikrim var:

İşte sulh-i umumî, afv-ı umumî, ref'-i imtiyaz lazım. Ta ki biri bir imtiyaz ile başkasına haşerat nazarıyla bakmak ile nifak çıkmasın”²¹

1910 senesinin sonbaharında İstanbul'dan ayrılmış, Kürdistan'da Ekrad aşiretleri/Kürt aristokratlarıyla Meşrutiyet ile ilgili münazaralarda bulunmuştur. Burada Kürt aristokrasinden kısaca bahsetmek gerekirse bunun aşiret reisleri, kabile ağaları, şeyhler ve ulemadan müteşekkil olduğunu söyleyebiliriz. Said-i Kürdi'nin muhatap olduğu aşiretlerin Ertuşî aşireti içinden Gewdan ve Mamhuran aşiret reisleri yer almaktadır. Said-i Kürdi'nin o dönemde hangi tarikat şeyhiyle görüştüğüne dair elimizde herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Said-i Kürdi, Kürtlerin medreselerde dersleri münazara şeklinde okuduklarından fitratları gereği Meşrutiyetten uzak olmadıklarını, bundan dolayı bu münazara meclislerinin küçük bir *Meclis-i Mebusanı* andırdığını dile getirmektedir. Kürt aşiretleri ile soru-cevap şeklinde yaptığı görüşmeyi daha sonra *Münazarat* adlı bir eser olarak neşretmiştir.²² Eser aynı zamanda *Ekrad Reçetesi*, *Reçetet'ül Avam*, *Bediüzzaman'ın Münazaratı* adlarıyla ifade edilmektedir. Kürt aşiretleriyle Kürtçe olarak ele aldığı diyaloglar önce Türkçeye daha sonra da Arapçaya çevrilmiştir.

Kürdi'nin kaleme aldığı esere bakıldığında o dönemin toplumsal meselelerine dair önemli tespitler yaptığı ve imparatorluğun içinde bulunmuş olduğu sosyal ve siyasal meselelere yönelik hayati çözüm önerileri getirdiği anlaşılmaktadır. Şerif Mardin, Said-i Kürdi'nin Kürt aristokrat ve şeyhlerine karşı olan tavrını şu şekilde dile getirmektedir:

“Said-i Kürdi'nin idrak gücüne ilişkin bir başka işaret ise, önerilerinin içerdiği halkçılık ve şeyhler tarafından oluşturulan otoriter yapıyı inkâr etmesidir. Kendisine bir davranış modeli olarak gördüğü Müslüman ilahiyatçı el-Gazali gibi Said-i Kürdi de şeyhler hiyerarşisini, karizmalarını dünyevi amaçlar için kullanmaları ve asgari ihtiyaçlarının cemaat tarafından karşılanmasıyla yetinmemeleri nedeniyle suçlamıştır. Said-i Kürdi'ye göre bu liderler, kendilerine bağlı olanlara fazladan zekâti yükliyordular ve bu tek kelimeyle bir sömürü idi.”²³

1. Meşrutiyet'in İlanında Said-i Kürdi

Said-i Kürdi, Meşrutiyet'in ilanının üçüncü gününde Selanik Meydanı'nda düzenlenen mitingde irad ettiği “*Hürriyet'e Hitap*” adlı bir konuşmasında “Benim gibi bir Kürd'ü tabaka-ı gaflet altında yatmışken uyandırıyor sun, sen olmasaydın ben ve umum millet zindan-ı esarete kalacaktı.” sözleriyle meşrutiyet'i yöne-

²⁰ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 172.

²¹ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 168-169.

²² Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 12-13.; Muhittin Zınar, *Said Kürtlüğün Kayıp Risalesi*, (İstanbul: Nübihar Yayınları, 2022), 159.

²³ Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, 16. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 119.

tim hakkındaki düşüncesini dile getirmiştir. Said-i Kürdi meşrutiyet yönetiminde olması gereken özellikleri *ittihad-ı kulûp, muhabbet-i milli, maarif, say'î insani*²⁴ ve *terk-i sefahat* olarak dile getirmiştir.²⁵ Yani kalplerin birliği, milli bir sevginin varlığı, eğitim, insan emeği ve zevk ve eğlenceyi terk etmek yönetimde esas olması gereken özelliklerdir. Said-i Kürdi farklı mekânlarda farklı kişilere meşrutiyete dair telkinlerini dile getirmiştir. Hitap ettiği toplumsal gruplardan biri de Kürtler olmuştur. Meşrutiyete karşı gelişen tepkiler çerçevesinde Kürtlerin meşrutiyete taraftar olmalarını ve muhalif hareketlere alet olmamaları gerektiğini farklı mecralarda dile getirmiştir. İstanbul'da otuz-kırk bin nüfusa sahip olan Kürt hamallara da politik özneler tarafından yanlış yönlendirilmemeleri için onlara Kürtçe nutuklar vermiştir. Said-i Kürdi'nin, *Kürt Teavün ve Terakki* gazetesinin birinci sayısındaki yazısı "*Kürdçe Nesayih*" başlığı taşımaktadır. "*Ey Gelê Kurdan*" şeklinde başlayan yazı; "İttifaqê de quwet, ittihadê de heyat, di biratiyê de se'adet, hukûmetê de selamet heye."²⁶ şeklinde devam etmektedir. Genel anlamda Kürtlerin temel problemlerinden kurtulmaları ittifak, ittihad ve kardeşliğe bağlı olduğunu belirtmektedir. Şark ve Kürdistan gazetesinde "*Kürtler Neye Muhtaçtır*", makalesi içerik bakımından diğer makalelerden farklı değil.²⁷ Farklı gazetelerde Kürtlere meşrutiyet lehinde telkinatlar veren Said-i Kürdi, Nutuk'ta kaleme aldığı "*Ey Hamallar*" adlı makalesinde Kürtlerin İslamiyet, *insaniyet* ve *milliyet* olmak üzere üç cevherinin olduğunu bunlara karşılık üç büyük düşmanlarını da şu şekilde tanımlamıştır:

"Birincisi fakr (fakirlik). Yalnız burada kırk bin hamal buna canlı delillerdir. İkincisi cehl (cahillik). Bu kırk binde kırk nefer, mürebbi-i efkarî olan gazeteyi bu zaman-ı terakkide okuyamamasıyla müs-bittir. Üçüncüsü keşmekeştir. Şimdi dört yüz bin muharib bir kuvve-i cesimeye malik olduğumuz halde ihtilaf-ı dâhiliden dolayı mahv oluyor."²⁸

Bundan ötürü bu büyük düşmanlarının ancak bu üç cevherle (*İslamiyet, insaniyet ve milliyet*) ortadan kaldırılabileceğini ifade etmiştir.²⁹ Said-i Kürdi'ye göre Meşrutiyet bu cevherlerin ortaya çıkmasını sağlamakta ve hastalıklar da istibdadın ölmesiyle yok olmaktadır. Meşrutiyete dönük muhalefette Kürtlerin veya Kürt bölgelerindeki ağaların da kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda taşrada bazı kişilerin meşrutiyet aleyhinde bulduklarına dair şikâyetlere rastlamak mümkündür. Mesela Karakilise'de (Ağrı), eski zabıta memuru Ado Bey, çevrede Kürtler arasında meşrutiyet aleyhinde propaganda yaptığı gerekçesiyle merkeze şikâyet edilmiştir. Yukarıda verilen örnek Said-i Kürdi'nin gerek İstanbul'daki gerekse İstanbul dışındaki Kürtlere Meşrutiyet'e dair telkinatların haklılığı açısından oldukça önemlidir.³⁰ Said-i Kürdi İstanbul'a Kürdistan'da okul açmak niyetiyle gelmiş, ancak süreç içerisinde umduğunu bulamamıştır. İstanbul'da çok hızlı gelişen olaylar (tumarhaneye atılması, 31 Mart Hadisesi, kendisinin *Divan-ı Harbi Örfî*'de yargılanması) sonrasında siyasi atmosferin kendisine uygun olmayacağını düşünerek başkentten ayrılmaya karar vermiştir. Ahmed Ramiz Said-i Kürdi'nin İstanbul'dan Kürdistan'a dönüşünü şu sözlerle açıklamıştır:

"Elyevm, Said-i Kürdi Kürdistan'a döndü. İstanbul'un hava-yı gıll u gışından, tezvîratından, bed-raka-i efkâr olmak lazım gelen gazetecilerin bazılarının bütün fenalıklara bâdî, bütün felaketlerin müvellidi olduklarını görerek bu derece açık cinayetlere tahammül edemeyerek meyus ve müteessir vahşetzar, fakat münis, fakat vefakâr ve namusperver olan dağlarına döndü. İsabet etti. Kimbilir belki en büyük icraatlarından biri budur."³¹ Kendisi de bu dönüş yolculuğunu "vaktaki Meşrutiyet'in ikinci

²⁴ İttihad-ı kulûp (kalplerin birliği), muhabbet-i milli (millet sevgisi), maarif (eğitim) ve say-î insani (insanın çalışması, gayreti) gibi kelimeler Said Nursi eserlerinin değişik yerlerinde geçmektedir. Bu terimlerden bazıları ayet ve hadislerle de açıklandığı görülmektedir.

²⁵ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 12-13.

²⁶ İttifakta kuvvet, ittihadta hayat, kardeşlikte saadet, hükümette hayat vardır. Bkz. *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* (29 Teşrin-i Sani 1324/12 Aralık, 1908), Sayı. 1, 7

²⁷ *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, Sayı. 1, 7 (29 Teşrin-i Sani 1324/12 Aralık, 1908); Şark ve Kürdistan Gazetesi, Sayı. 1 (19 Teşrin-i Sani 1324/2 Aralık 1908);

²⁸ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 25.

²⁹ *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* (29 Teşrin-i Sani 1324/12 Aralık, 1908), Sayı. 2, 13.; Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 25.

³⁰ BOA, DH.MKT, 2899/61, 2.

³¹ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 155.

yaşında, İstanbul'un temsil ettiği asırdan tarihvari bir nazar ile göçüp, kurun-ı vustaya karşı aşığıya inmekle aşair-i Ekrad'ın içinde cevelan ile bahardan güzel bir rihlet-i sayfiye; güzden bahara bilad-ı Arabiye'den bir rihlet-i şitaiye ettim"³² sözleriyle açıklamaktadır.

Yani 1910 yılında Kürt aşiretleri arasında başlattığı yolculuğun bahardan güz mevsimine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Araştırmacı Muhittin Zınar, Said-i Nursi'nin Kürt aristokrasisi olan şeyh ve ağalar arasında gezerken kaleme aldığı *Münazarat* adlı eseri hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır.

“Said-i Kürdi Münazarat gibi eserleriyle bir taraftan iktidar odaklarını var olan problemler doğrultusunda çözüm üretmeye davet ederken, diğer taraftan siyasal tabip rolüyle Kürtlere ulusal bilinç aşılamaktadır. Kitap, olası bir “Kürt saadetinin” uluslararası politikadan ve mevcut iç-dış dengelerden bağımsız ele alınamayacağı farkında bir bilinçle yazıldığını okuyucuya yansıtmaktadır.”³³

Bu çerçevede Said-i Kürdi, Osmanlı dünyasında meydana gelen gelişmeleri dikkate alarak Kürtlerin belli politikalar üretmelerini istemiş ve mevcut “hastalıklarını”/eksikliklerini tespit ederek ilerlemeleri/gelişmeleri için yapmaları gereken hususları belirtmiştir. Said-i Kürdi Van'a dönerken Dâhiliye Nezareti'nde kendisine memleketine dönmesi için iki bin kuruş harcırah vermeye çalışılmış, ancak Said-i Kürdi bu harcırahı kabul etmeyerek geri iade etmiştir. Nitekim Said-i Kürdi bu dönüşünü iki yıl gibi bir süre erteleyecektir. 16 Ağustos 1324/29 Ağustos 1908 tarihli kayıta şu ifadeler yer almaktadır:

“Van 'ulemasından olup Dersaadette bulunan Molla Said Efendinin memleketine avdet itmesi için harcırah olmak ve kendüsüne virilmek üzere ba irade-i seniyye-i hazret-i padişahî ihсан buyrulmasıyla makam-ı nezaret-i celilelerine irsal kılınmış olan iki bin gürüş muma ileyh Molla Said Efendi kabulünden istinkaf eylemesine binaen meblağ-ı mezbûr mem'ura tevdiyen nezaret-i celilelerine veznesine iade edildiğinden nezaret-i acizi evrak müdürlüğüne evvelce bunun için verilmiş olan makbuz ilmûhaberinin irsalı...”³⁴

Arşiv yazışmasından da anlaşılacağı üzere İstanbul'a ilk geldiği dönemlerde açmayı planladığı üniversite için Sultan Abdülhamid ile görüşmeye çalışmış ve bu gayesi maddi hiçbir menfaat esas almayacağını mesajını vermiştir. Ayrıca Said-i Kürdi'nin Dahiliye Nezareti'nin kendisine teklif ettiği maddi yardımı/rüşveti reddetmesinin altında yatan başka bir neden de minnet altında kalmak istememesidir. Burada Said-i Kürdi'nin hükümet tarafından rüşvetle geri gönderilmeye veya maddi şeylerle susturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Kürdi bütün bunları kabul etmeyerek dönüşünü daha sonraya ertelemiştir. Meşrutiyete dair bir misyon ile Kürdistan'a dönen Said-i Kürdi bu çerçevede irşad çalışmaları yapmaya başlamış bu meyanda aşair ile konuşmuştur. Said-i Kürdi ile Kürt aristokrasisinin meşrutiyete dair soru-cevap faslında *istibdat ve meşrutiyet* kavramları çokça yer almaktadır. Said-i Kürdi bu kavramlara şöyle bir açıklama getirmiştir:

“İstibdat; tahakkümdür, muamele-i keyfiyedir. Kuvvete istinad ile cebirdir. Reyy-i vahiddir. Sû-i istimalata gayet müsait bir zemimdir. Zulmün temelidir. İnsaniyetin mâhisidir. Sefalet derelerinin esfel-i safilînine insanı tekerlendiren; ve âlem-i İslamiyet'i zillet ve sefaletle düşürttüren ve ağraz ve husumeti uyandıran; ve İslamiyet'i zehirlendiren, hatta her şeye sirayet ile zehrini atan o derece ihtilafat-ı beyne'l İslam ika edip Mutezile, Cebri, Mürcie gibi dalalet fırkalarını tevlit eden istibdattır.”³⁵

Said-i Kürdi burada istibdadın tanımını yapmakla birlikte istibdadın sahip olduğu temel özelliklere de değinmiştir. Said-i Kürdi'nin söylemi bize birkaç fikir vermektedir. Birincisi, istibdat kavramına dair çizdiği çerçeve istibdadın keyfi muameleyle dair tahakküm ve tek kişinin gücüne dayandığı yönündedir. Bu şekilde istibdadı zulmün temeli ve İslamiyet'in istismarına yol açan kötülükler silsilesi olarak nitelendirmiştir. İkincisi, bu söylemler, Sultan Abdülhamid dönemine yapılan eleştiriler şeklinde de okunabilir. Fakat Said-i Kürdi'nin düşünce dünyası ve tutumu dikkate alındığında meşrutiyet yönetimi ilan eden kadroya devlet-toplum ilişkisinde nasıl davranılması gerektiğine yönelik bir mesaj vermiş olması da ihtimal dâhilinde değerlendirilmeye müsaittir.

³² Said Nursi, *İçtimai Dersler*, 81.

³³ Muhittin Zınar, *Said Kürtlüğün Kayıp Risalesi*, 159.

³⁴ BOA, ZB, 325/115.

³⁵ Said Nursi, *İçtimai Dersler*, 82, 83.

Meşrutiyeti tanımlarken de Şura Suresi 29. ayetinde geçen “Onların işleri, kendi aralarında şura ileidir”. Âl-i İmran Suresi’nin 159. ayetinde ise “İşlerinde onlarla istişare et.” şeklindeki emirleri referans göstermektedir. Devamında “Vücut-u nuraninin kuvvete bedel, hayatı haktır. Kalbi marifettir. Lisanı muhabbetir. Aklı kanundur, şahıs değildir. Siz dahi hâkim oldunuz. Umum akvamın sebep-i saadetidir. Siz de saadete gideceksiniz. Bütün eşvak ve hissiyat-ı alıyyeyi uyandırır. Uyku bes. Siz de uyanınız. İnsanı hayvanlıktan kurtarır. Siz de tam insan olunuz İslamiyet’in bahtını Asya’nın tal’ini açacaktır.”³⁶ Kürt aristokrasisinin Said-i Kürdi’ye istibdadın kötü ve meşrutiyetin bu kadar iyi olduğuna dair delilinin nedir sorusuna karşılık olarak Said-i Kürdi temsillerle durumu şu ifadeler ile izah etmiştir.

“Hükümet hekim gibidir. Millet hastadır. Farzediniz ben şu çadırda oturmuş bir hekimim. Şu etraf-taki her bir köyde, Allah etmesin, birer ayrı hastalık var. Ben hastalıkları teşhis etmemişim. Hem de tacizimi (rahatsız) istemeyen müdahaneçilerden (dalkavuk), yalancılardan başka kimseyi görmemişim, Şu halde, şu köylere tanımadığım bir hastalığa, görmediğim bir hastaya gönderdiğim reçetesiz, mizansız bir ilacı istimal eden, acaba şifa mı bulur veyahut ölür?”³⁷

Said-i Kürdi burada hükümeti tabibe, halkı da hastaya benzeterek padişahın yerinde oturarak pek fazla bir şey yapmaması, halka karşı aşırı derecede şüpheli ve halktan habersiz olması, keyfi davranması ve halkı anlamak istememesi gibi nedenlerin toplumsal geri kalmışlık üzerinde etkili olduğunu savunmaktadır. Ayrıca etrafında bulunan çıkar ehli kimselerin padişaha yanlış bilgi vermelerinden dolayı toplumsal geri kalmışlığın asıl nedenlerinin bilinmemesinden yakınmaktadır. Mesela halkın yoksulluğu göz önünde bulundurmadan daha fazla vergi toplamak halkı daha da yoksullaştıracağını veya Kürtlerin birbirleri ile ihtilaf ve düşmanlıklarını arttırılabilecek Hamidiye Alaylarını teşkil etmenin Kürtler arasındaki düşmanlığı daha da köklendirebileceğini savunmaktadır.

Kürdi’ye göre bu geri kalmışlık İslamî hükümetin/Meşrutiyetin hedef-i maksadı olan meşruti bir yönetimle çözüme kavuşturulacaktır. Mesela eğer birinde cahillik hastalığı varsa ona fen ilimlerini İslamî ilimlerle birleştirerek verilmesiyle eğitimsizliğinin giderileceğini veya kin ve düşmanlık hastalığı varsa ona da milli şuur bilinci verilerek ihtilaf hastalığının çözüme kavuşturulabileceğini dile getirmektedir.³⁸ Kürt aristokrasisi meşruti yönetimin daha önceki dönemin Osmanlı yönetiminden farklı olmadığını düşünmektedirler. Ancak, Said-i Kürdi, merkezi yönetimin Kürt coğrafyasında baskıcı yönetimi icra etmesi ve meşruti yönetimin zamanında Kürdistan’a gelememesinin sadece padişahın istibdadi yönetiminden veya yanında bulunan hükümet görevlilerinin yanlış idaresinden kaynaklanmadığını, bu gecikmede Kürt aşiretlerinin ve Kürt aristokrasisinin de rolü olduğunu belirtmektedir. Said-i Kürdi konu ile ilgili Osmanlı merkezi yönetimi ile Kürt aşiretleri örneğini vermektedir. Kürdi’ye göre bu baskıcı yönetimde Gewdan ve Mamhuran gibi Kürt aşiretlerinin ödemekle yükümlü oldukları vergileri vergi memurları gelmeden hazırlasalardı veya ödeselerdi belki bu kadar zülüm olmayacaktı. Bunu da “Evet bir millet cehaletle hukukunu bilmezse ehli-hamiyeti dahi müstebid eder.” sözüyle açıklamaktadır.

Said-i Kürdi, Meşrutiyet öncesi döneme eleştiriler yaparak istibdad döneminin manevi hakimliğinin kuvvet olduğunu belirtmektedir. Ona göre o dönemde kişinin yükselmesi kılıcının keskinliği ve kalbinin katılığına bağlıydı. Ancak Kürdi’nin deyiimiyle meşrutiyet zamanında kişinin makamını yükselten unsurlar; *akıl*, *marifet*, *hak*, *kanun* ve *efkâr-ı ammedir*. Said-i Kürdi, Kürtlere “Ey Kürtler! Sizin bey ve ağa hatta şeyhleriniz dahi, eğer kuvvete istinad ile kılıçları keskin ise bizzarure düşeceklerdir. Hem de müstahaktırlar. Eğer akla istinad ile cebr yerine muhabbeti istimal ve hissiyatı, efkâra tabi ise düşmeyecek belki yükseleceklerdir.” şeklinde hitap ederek Kürtlere akli, muhabbeti ve fikri düşünceyi esas almaları konusunda telkinlerde bulunmuştur.³⁹ İstibdadın herkesin dem ve damarlarına işlediğini, kendini çok farklı şekillerde kendini gösterdiğini söyler. Bu bağlamda sadece yönetsel anlamda istibdadın olmadığını aynı zamanda ilmi, mezhebi, tasavvufi istibdad çeşitlerinin de olduğunu vurgulamaktadır. İlim ehli bir müderrisin medresede istibdat uyguladığı gibi

³⁶ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 83.

³⁷ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 84.

³⁸ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 85.

³⁹ Said Nursi, *İçtimaî Dersler*, 88-89.

bir şeyhin de asaleti hasebiyle toplumda herkesin onun hatırını tutması veya toplumun onun hatırını tutmakla mükellef olduğu düşüncesi nedeniyle tahakküm ve istibdad uyguladığını belirtmektedir.⁴⁰

Kürdi'nin düşünceleri çerçevesinde istibdad, Kürtler üzerinde iki şekilde tezahür etmektedir. Birincisi, hükümetin ya da devletin Kürtlerin de içinde yer aldığı tüm topluma dayattığı istibdattır. İkincisi ise kendi kanaat önderlerinin ve “feodallerin ideolojik aygıtları”nın Kürtler üzerinde kurduğu tahakkümdür. Nitekim daha önceki dönemlerde, muhtemelen 19. yüzyıl ve sonrası, bir kısım şeyh ve ağalar Kürtlerin cehaletinden faydalanarak onları sömürmekteydi. Bu durumun da tembel ve dilenci kişilikli insanları ortaya çıkardığını, sömürü mantığının milletin cömertliğini heba ettiğini belirtmektedir. Ayrıca eski dönemlerde bir kısım büyüklerin (ağa, şeyh) namus-u millilerini muhafaza eden milli cesareti yanlış kullanıp milleti birbirine kırdırıldığını ve milletteki bu önemli özelliği heba ettiğini belirtmektedir. Eğer meşrutiyetten istifade edilip milletin cesaret ve cömertlik gibi özellikleri milletin menfaatine kullanılsaydı merhamet, adalet ve medeniyet kazanacaktı.⁴¹ Tabi Nursi'nin burada eleştirdiği kişilerin müteşeyyihler (şeyh geçinen) olduğunu belirtmek gerekir. Büyük bir adama, bir veliye veya bir şeyhe karşı hür olamayacaklarını veya bunun zor olacağını söyleyen muhataplarına ise şu cevabı vermiştir: “Velayet (velilik), şeyhlik, büyüklüğün şe'ni (özellik) tevazu ve mahfiyettir; tekebbür ve tahakküm değildir. Demek tekebbür eden sabiyy-i müteşeyyihtir (şeyhlik taslayan). Siz de büyük tanımayınız.”⁴²

İttihat Terakki'nin Mardin, Silvan ve Beşiri bölgelerinde Kürt ağaları hakkında hazırlanmış olduğu rapor ile Said-i Kürdi'nin Kürt aşiret ağaları/ağalar hakkında dile getirdiği hususlar birbirleriyle paralellik göstermektedir. Serhat Tuna Aras, yayınladığı raporda ve kaynak gösterdiği arşiv kayıtlarında bazı önemli hususlara değinmektedir. Aras, raporda ahalinin ağa ve beylere olan bağlılıklarının adeta bir “Ortaçağ” profilini andırıldığını ifade etmektedir. Kaynak gösterdiği bir arşiv kaydında ise ahalinin Kürt ağalarına karşı tutumunu şu şekilde dile getirmektedir: “Kürtlerin ve Yezidilerin karakterinin bir parçasının da tesiriyle Elîkê Batê, Ferho ve Haco'nun adamları vücutlarını kurşunlara karşı siper ederek reislerini korumuştur. Ahalinin bu şekilde reislerine itaatkar davranmasının başlıca aracı ise hızlı ve etkili bir şekilde bu insanlara ulaşım onları ikna etmeleriyle açıklanmıştır.”⁴³

Tanzimat'ın uygulanmasını müteakip süreçte bir nevi imtiyazlı statüdeki Kürt beylerinin ortadan kaldırılmasından sonra Kürdistan'da büyük bir otorite boşluğu meydana gelmiş ve bu otorite boşluğu aşiretler arasındaki çatışmayı daha da derinleştirmiştir. Bu yüzden de otoriteleri aşiretler üstü olan, toplumu iyi tanıyan ve geniş çapta saygı gören mirlerin yerini tutabilecek ve bu boşluğu doldurabilecek gücün şeyhler olduğu ifade edilmektedir. Mirlerden sonra büyük bir etki alanına sahip olan şeyhler, Kürt toplumu üzerinde nüfuz kurmuş ve bunlar süreç içerisinde Kürt coğrafyasındaki büyük politik güçler haline gelmişlerdir.⁴⁴ Bruinessen'e göre dini lider olmaları nedeniyle de Kürt halkının gözünde herhangi bir laik otoriteden daha meşru olarak görünmeleri de sağlamıştır.⁴⁵ Bu bağlamda Said-i Kürdi, Kürtler üzerinde büyük bir etkiye sahip olan şeyhler ve ağaları kısımlara ayırmış, istibdadı esas alan ağa ve şeyhlere dönük sert eleştiride bulunmuştur. İstibdadı esas alan birinci kısım ağaların ve büyüklerin halkın sırtında kambur olduğunu ve onları sömürdüğünü ve bundan dolayı halkın gonca misali kabiliyetlerinin ortaya çıkmasını engelledikleri eleştirisini yapmaktadır. Said-i Kürdi'nin Miran aşiret reisi Mustafa Paşa ile olan münasebeti bu bağlamda değerlendirilebilir.⁴⁶ Akli, muhabbeti ve kamuoyunun menfaatini esas alan ikinci kısmı ise şu şekilde değerlendirmektedir:

⁴⁰ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 89.

⁴¹ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 124.

⁴² Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 103.

⁴³ Serhat Aras Tuna, “İttihat ve Terakki İktidarının Diyarbekir'de Eşkıyalığa Bakışı: Mardin, Silvan ve Beşiri Teftiş Raporu (12-21 Temmuz 1913)”, Şekavet, *Hıyânet, İsyan: Osmanlı'dan Geç Cumhuriyet'e Eşkıyalık*, Der. Yalçın Çakmak-Ahmet Özcan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 313-328.

⁴⁴ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem-Alper Duman, Haz. Nevzat Kıracı, 7. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 104.

⁴⁵ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev. Nevzat Kıracı-Bülent Peker-Leyla Keskiner-vd, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 109.

⁴⁶ Said Nursi, Miran aşiret reisi Mustafa Paşa'nın halka yaptığı zulümden vazgeçirmek için Beytüşşebap'a gider ve Mustafa Paşa'ya halka yaptığı zulümden vazgeçmesini ve namaz kılmasını ister aksi halde kendisini öldüreceğini söyler. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 43-46.; Ayrıca Mustafa Paşa ile ilgili bkz. İrfan Yıldırım, “Mistoyê Mirî ve Cizre'nin Toplumsal Yapısına Etkileri”, *e Şarkiyat*, Cilt. 22, Sayı. 2, 2022, 813-833. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1116837>

“Bir büyük adam hakka istinad ile aklı istimal edip, muhabbetle milletini kendisine rabt; zîr-i destanın omuzları üstüne çıkmaz, altına girer, yükseltir; şevklerini uyandırır. Bir iyilik olursa manen millete tevzi eder. Herkese bir parça namus düşmekle şevki artırır. Hak yerini bulmak için milletini ziya-i marifete karşı tutar. Gonca-misal olan o milletin hissiyatına zülâl-i muhabbet ve aklı gönderir, neşv ü nema verirse “Toplumun efendisi topluma hizmet edendir” hadis-i şerifte meşrutiyetli reise misal-i müşahhas olur.”⁴⁷

Doğru bir şeyhin müritleri veya eski adil beyler ile müstebit bir ağanın hizmetkârları arasında fark olduğunu ancak süreç içerisinde istibdadi yönetimin ağır bastığını dile getirmektedir. Said-i Kürdi, dört halife dönemi sonrası meydana gelen siyasi gelişmelerin İslam dünyasında istibdadi yönetimin tohumlarını ektiğini belirtmektedir. Zaman ve mekânın tesiriyle hilafetin saltanata inkılap ettiğinden ve istibdadın burada uygun zemin bularak ortaya çıktığından söz etmektedir. Yezid zamanında kuvvet bularak hayat bulduğunu, Hz. Hüseyin’in şer’i hürriyet çerçevesinde buna karşı çıktığını ancak istibdadın kuvveti olan cahillik ve vahşilikten dolayı bu başkaldırı onun hayatına mal olduğunu dile getirmektedir.⁴⁸ Said-i Kürdi’nin bu örneğine katılmayan Kürt aristokrasisi, Sultan Abdülhamid ile Emevilerin yönetimi arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını, arada asırların olduğunu ifade etmiş, buna karşılık Said-i Kürdi meşrutiyette kuvvetin kanunda olduğunu, şahsın meşruti yönetimde herhangi bir etkisinin olmadığını bundan dolayı istibdadi yönetimin her dönem veya asırda farklı bir elbise giyerek toplumda hayat bulduğunu dile getirmiştir. Said-i Kürdi meşrutiyetin bütün yönleriyle şeriata uygun olduğu/olacağı algısının doğru olmadığını belirterek bunun ancak Eflatun’un İdeal Devleti’ndeki hayali olan erdemliler şehrinde olabileceğini söylemiştir.⁴⁹

Kürt aristokrasisinin meşrutiyetin niçin bölgede çok iyi anlaşılmadığı ve saf olmadığı sorusuna Said-i Kürdi, yüz seneden beri yıkılmaya yüz tutan bir imparatorlukta meşruti yönetimin Kürt coğrafyasında kolay kolay hayat bulamayacağı şeklinde cevap vermiştir. Said-i Kürdi burada “Vahşet-engiz, cehalet-perver husumet-efza olan dağ ve derin derelerinizdeki vahşet aylarından, cehalet ejderhasından, husumet kurtlarından biçare meşrutiyet korkar.” benzetmesiyle Kürt coğrafyasının içinde bulunmuş olduğu toplumsal hayatta meşrutiyeti icra etmenin çok da kolay olmadığını belirterek Kürtlerin toplumsal hayatının adeta bir özetini yapmıştır. Meşrutiyetin Kürdistan’a gelememesinin nedeni olarak cehalet taraftarlığı, husumet, müstebitlik ve mirliklerinden sonra meydana gelen idari boşluk gibi sebepler gösterilmiştir. Said-i Kürdi, akabinde “Kürtler eğer tembellik edip meşruti yönetimin gelmesi için uygun ortamı hazırlamazlarsa meşrutiyetin ancak yüz sene sonra gelebileceğini” söyleyerek bu noktada Kürtlerin Meşrutiyet için daha çok çaba sarf etmesini istemiştir.⁵⁰ Meşrutiyetin “İstanbul’daki yılanlardan” kurtulsa bile Kürdistan’a gelirken yolda cehalete, fakirliğe, kin ve adavete rast gelebileceğini ve meşrutiyetten çıkarları gereği hazmetmeyenlerin onun yolunu kesebileceğini belirtmektedir. Bütün bu olumsuz durumlara karşı meşrutiyetin Kürdistan’a gelebilmesi için uygun ortamın hazırlanması gerektiği vurgusunu da yapmaktadır.

Said-i Kürdi’nin Meşrutiyet’in hassaslığı ve keyfi uygulamalardan dolayı Kürdistan’da meşrutiyet yönetimi için uygun bir zeminin olmayışından söz etmesi, Kürt aristokrasisinin karamsar bir algıya kapılmalarına neden olmuştur. Kürdi ise ümitsizliğin acizlikten geldiğini, ümitsizliğin her türlü gelişmeye engel olduğunu buna karşılık gayretin ise şiddetli engellere karşı şiddetle dayanmak olduğunu belirtmiştir. 20. yüzyılın harikalar asrı olduğunu belirterek, bu asrın gerçekleşmeyecek şeyleri gerçekleştirme imkânı verdiğini, çabuk ümitsizliğe dönüşen gayretin gayret olamayacağını, bu ümitsizliklerin marifet ve faziletle aşılabileceğini belirtmektedir. Tembellik devam ettiği takdirde meşrutiyetin hiçbir şekilde Kürdistan’a gelemeyeceği vurgusu yapılmıştır.⁵¹

Kürt aristokrasisi; hükümetin kendilerini hiçbir şekilde rahat bırakmadığından gelişemediklerini, başlarını kaldırıp bir şekilde nazarlarını âleme çeviremediklerini ve kendilerinin de bir kavim olduklarını onlara göstermenin zor olduğunu belirtmişlerdir. Ancak Said-i Kürdi’nin muhataplarının bu serzenişlerini kabul

⁴⁷ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 90.

⁴⁸ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 91.

⁴⁹ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 91-92.

⁵⁰ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 86.

⁵¹ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 87.

etmediğini görmekteyiz. Said-i Kürdi'ye göre Meclis-i Mebusan'ın hâkim olduğunu ve hükümetin asıl görevinin hizmet etmek olduğunu ifade ederek aslında Kürtlerin öncelikli olarak kendilerinden şikâyetçi olmaları gerektiğini dile getirmektedir. Nursi'ye göre eskide hükümet istibdadi yönetim uyguladığından Kürtlerin bir şekilde şikâyette hakları vardı ancak Meşrutiyet'te mebuslar İstanbul'dan/hükümetten bağımsız olarak seçildiğinden endişelenecek bir şeyin olmadığını belirtmektedir. İstanbul hükümetinin Kürtlere zarar vermemesi için Kürtlerin istidatlarını/kabiliyetlerini *milli bilinç*, *marifet* ve *fazilet* ile donatmaları gerektiğini söylemektedir.⁵² Toplumsal aydınlanma sonucu istibdadın artık eskisi kadar güçlü olmadığını, Sultan Abdülhamid yönetiminin tekrar geri gelme ihtimali sorusuna “Eski hal muhal, ya yeni hal ya da izmihlal” (yıkım) ve “Acaba sizin şu çadırınız parça parça edilip yandırılırsa, külü havaya savrulursa, o külden yeniden bir çadır edip içinde oturmak kabil midir (mümkün müdür)?” sözleriyle bunun mümkün olmayacağını belirtmiştir.⁵³

2. Said-i Kürdi ve Kürt Aristokrasisinin Hürriyeti Algılama Biçimleri

Kürt aristokrasisi, Said-i Kürdi'ye istibdad hakkında sorular sordukları gibi hürriyet ile ilgili sorular da sormuşlardır. Said-i Kürdi, hürriyet ile ilgili soruya “bütün iyiliklerin meşrutiyetten, bütün kötülüklerin ise istibdattan kaynaklandığı” cevabını vermiştir. Said-i Kürdi'nin muhatapları, bazılarının hürriyeti başkasının hürriyetine zarar vermediği sürece kişinin her türlü eylemde bulunmak olarak tanımlandıklarını belirtmişlerdir. Ancak, Kürdi tam zıttı bir cevap vererek bunun hürriyetten ziyade esaret olduğunu ifade etmiştir. Said-i Kürdi özgürlük sevdalılarının hürriyet için her şeyi terk ederek bu uğurda mücadele ettiklerini dile getirmiştir. Hürriyetin, başkasına zarar vermediği sürece kişinin her türlü fiilde bulunabileceği tanımına yönelik soruya ise şu cevabı vermiştir. “Öyleler hürriyeti değil, belki sefahat ve rezaletlerini ilân ediyorlar ve çocuk bahanesi gibi hezeyan ediyorlar. Zira nâzenin hürriyet, âdâb-ı şeriatla müteeddibe ve mütezey-yine olmak lâzımdır. Yoksa sefahat ve rezaletteki hürriyet, hürriyet değildir. Belki hayvanlıktır, şeytanın istibdadıdır, nefs-i emmareye esir olmaktır.” Devamında umumi hürriyet, fertlerin zerrelere hürriyetinin özeti olduğunu ve hürriyetin temel özelliğinin kişinin ne kendi nefesine ne başkasına zararının dokunmaması olarak tanımlanmaktadır.⁵⁴

Muhataplar bu konuda Said-i Kürdi'ye itirazda bulunarak bazı kişilerin hürriyeti böyle tanımlamadıklarını, meşrutiyetin ilanında rolü olan bazı Jön Türklerin hareketlerinin toplum tarafından kabul edilmediğini, bazılarının oruç tutmadıklarına, namaz kılmadıklarına ve içki içtiklerine dair duyuların olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca Allah'ın emrine uymayan ve meşrutiyetin savunucuları olarak bilinen kişilerin millete sadakat etmeyeceğini dile getirmişlerdir. Said-i Kürdi, muhataplarının sorun olarak gördükleri meselelere çok farklı bir açıdan yaklaşarak kişinin dindarlığı ile yaptığı işin birbirinden farklı olduğunu belirtmektedir. Bir kişinin kalp ve vicdanının İslamî farzlarla süslendirilmediği taktirde o kişiden hakiki manada adalet ve sadakat beklenilemeyeceğini belirtmiştir. Ancak iş ve sanatın bu durumdan farklı olması nedeniyle günahkâr bir adamın çok güzel çobanlık yapabileceğini, sarhoş bir saatçinin ayıkken iyi bir saat yapabileceği örneklerini vermiştir. Bundan dolayı dindarlık ile fikri aydınlığı cem edenlerin daha iyi olduğunu, ancak sanatta maharet/uzmanlık ile dindarlık arasında bir tercihte bulunulacağı taktirde maharetin esas alınması gerektiğini vurgulamıştır. Said-i Kürdi'ye göre o sarhoş namazsızlar Jön Türkler değil, belki şön Türkler yani fena ve çirkin Türkler veya Genç Türklerin râfızileridir. Said-i Kürdi, Türkler ve Kürtlere “Belki hürriyet budur ki: “Kanun-u adalet ve te'dibden başka, hiç kimse kimseye tahakküm etmesin. Herkesin hukuku mahfuz kalsın, herkes harekât-ı meşruasında şahane serbest olsun.” sözleriyle hürriyetten ne anlaşılması gerektiğini ve hürriyetin ne olduğunu dile getirmiştir.⁵⁵

⁵² Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 94.

⁵³ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 99.

⁵⁴ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 102.

⁵⁵ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 102-103.

Bunun yanı sıra Said-i Kürdi'ye soru soranlar, eskiden beri Jön Türklerin Mason oldukları ve dine zarar verdiklerine dair duyumlar olduğunu belirtmişlerdir. Said-i Kürdi ise bu duyumların istibdadî yönetimin hâkimiyetini devam ettirmek için oluşturduğu bir algı olduğunu belirtmiştir. Kürdi'ye göre, Jön Türklerin asıl niyetleri dine zarar vermek değil Jön Türklerin içlerindeki İslam fedailerinin, selamet-i millet fedailerinin belki temel uğraşları millete hizmettir. Ayrıca Kürdi, Jön Türkler arasında edepsiz ve sefih bazı masonların olduğunu, ancak bu kişilerin yüzde on kadar olduğunu ifade etmektedir. Aslında Jön Türkler hakkında söylenenlerin bir propaganda aracı olarak kullanıldığını ve insanın bilmediği şeylere karşı kör ve sağır kaldığını belirtmiştir.⁵⁶

Said-i Kürdi'nin hürriyet tanımlamasından cesaret alan veya kendilerine bir pay çıkararak göçebe Kürt aşiretleri bu tanımlamaya göre aslında kendilerinin eskiden beri hürriyete sahip olduklarını, hürriyetlerinin kendileriyle birlikte geldiğini bundan dolayı hürriyet sahibi olmayanların bu konuyu düşünmeleri gerektiğini söylemişlerdir. Said-i Kürdi ise göçebelerdeki hürriyet sevdasının, onları tahammülsüz güçlüklerle katlanmak zorunda bıraktığını dile getirmiştir. Kendilerinin yalnız yaşamı esas almaları/herhangi bir toplumsal grubun içine dahil olmamaları onları medeniyetin göz alıcı güzelliklerinden mahrum bırakmasına neden olduğunu belirtmektedir. Devamında hürriyet hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Fakat ey göçerler! Sizde olanı yarı hürriyettir. Diğer yarısı da başkasının hürriyetini bozmamaktır. Hem de kut-u lâyemut ve vahşet ile *âlûde* olan hürriyet, sizin dağ komşularınız olan hayvanlarda da bulunuyor. Vakia, şu biçare vahşi hayvanların bir lezzeti ve tesellisi varsa, o da hürriyetleridir. Lâkin güneş gibi parlak, her ruhun maşukası ve cevher-i insaniyetin küfvü o hürriyettir ki: Saadet-saray-ı medeniyette oturmuş ve marifet ve fazilet ve İslâmiyet terbiyesiyle ve hulleleriyle mütezeyyinedir.”⁵⁷

Said-i Kürdi, aşiret mensuplarının kendisinin o kadar övdüğü hürriyetin kimileri tarafından ateşte tutup yanmak ve kâfirlere has bir özellik olduğu tanımlamasını kabul etmeyerek hürriyetin imanın bir esası olduğunu dile getirmiştir. Böyle düşünenlerin hürriyet ile ibahе mezhebini birbirine karıştırdığını, insana karşı hürriyetin Allah'a karşı kulluğu gerektirdiğini belirtmektedir. Bunu da Allah'a kul olan birinin başkasının tahakküm ve istibdadını kabul etmediği gibi başkasının hürriyet ve hukukuna tecavüz etmeyeceği şeklinde temellendirmiştir. Hürriyeti imanla ilişkilendiren Said-i Kürdi, “Demek iman ne kadar mükemmel olursa o derece hürriyet parlar. İşte asr-ı saadet...” şeklinde belirtmiştir.⁵⁸

3. Meşrutiyetin Hürriyet ve Eşitlik Fikri Bağlamında Gayrimüslimlere Bakış

Tarık Zafer Tuna'ya 1908 yılında yapılan seçimlerde meclis çeşitliliğinden bahsederken, mecliste konuşan 275 kişiden 142'sinin Türk, 60'nın Arap, 25'nin Arnavut, 23'nün Rum, 12'sinin Ermeni, 5'nin Musevi, 3'nün Sırp, 1'nin Ulah olduğunu belirtmektedir. Ancak mecliste Kürt mebusları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.⁵⁹ Buna rağmen II. Meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulan mecliste Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden on mebusun olduğu görülmektedir. Söz konusu mebusların; Mardin Mebusu Sırrızâde Ali Rıza, Diyarbakır Mebusu Pirincizade Arif Bey, Diyarbakır Mebusu Pirincizade Fevzi Bey, Dersim Mebusu Ömer Lütfi Fikri Bey, Karahisar-ı Şarkî Mebusu Serdarzâde Mustafa Efendi(?), Erzurum Mebusu Hafız Ahmet Ziya Bey, Siirt Mebusu Şeyh Nasreddin Efendi, Basra Mebusu Babanzâde Ahmed Naim Bey, Bağdad Mebusu Babanzâde İsmail Hakkı Bey, Süleymaniye Mebusu Babanzade Hikmet Bey olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰

⁵⁶ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 115-116.

⁵⁷ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 102-103.

⁵⁸ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 103.

⁵⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 218.

⁶⁰ Hüseyin Şensoy, *II. Meşrutiyet Döneminde Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Osmanlı Hükümetlerinin Yaklaşımı (1908-1914)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021), 40.

Mecliste farklı dinlere mensup gayrimüslimlerin temsil edilmesi meselesi Kürt aristokrasisi tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Kürt aristokrasisinin “Meclis-i Mebusan’da Hristiyanlar, Yahudiler vardır. Onların reylerinin şeriatla ne kıymeti vardır?” şeklindeki sorusuna Kürdi, “Saati yapmakta veya makineyi çalıştırmakta sanatkâr Haco ile Berham’ın görüşü esas olduğu” örneğini vererek siyasi ve mali işlerin de bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Said-i Kürdi, ahkâm ve hukuk meselelerin değişmeyeceğinden gayrimüslimlerin mecliste temsil edilmelerinin herhangi bir sakınca teşkil etmediğini beyan etmektedir.⁶¹

Münazarat’ta Said-i Kürdi ile Kürt aristokrasisinin gayrimüslimlerle ilgili bazı temel meseleler hakkında farklı düşündükleri görülmektedir. Said-i Kürdi’ye “Gayrimüslimlerle nasıl müsavi (eşit) olacağız?” sorusuna İslam’ın temel prensipleri çerçevesinde bir cevap vermiştir. Said-i Kürdi, İslamî hukukta eşitliğin fazilet ve şerefte değil hukukta olduğunu, hukukun ise şah ve hizmetçiyi bir tuttuğunu belirtmiştir. Devamında ise “Acaba bir şeriat karıncaya ayak basmayınız dese tazibinden men’ ederse, nasıl benî Âdem’in hukukunu ihmal eder? Kella!” İslamî düsturu örnek olarak vermiştir. Ayrıca Hz. Ali’nin bir Yahudi ile Selahaddin Eyyubi’nin ise bir Hristiyan’la mahkemede yargılanmaları örneklerini vererek muhatapların gayrimüslimler hakkındaki düşüncelerinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁶² Bu bağlamda o dönemde Kürtlerin Ermenilerle eşit haklara sahip olmayı hazmedemediklerini görmekteyiz. Said-i Kürdi burada asıl kabahatin Müslümanlarda olduğunu, eğer gerçek anlamda şer’i bir kanun tatbik edilmiş olsaydı ve Ermeniler tam olarak egemenlikleri altına alınsaydı son dönemde Müslümanları/Kürtleri tahrik etmeyeceklerdi.

1895 tarihinde Van’dan sonra Zeytun ve Sason’da başlayan Ermeni isyanları, Sultan Abdülhamid yönetimini Ermeni isyanlarının imparatorluk genelinde daha fazla büyümeden bastırma fikrine sevk etti.⁶³ Ermeni isyanları ve Ermeni karşıtı isyanlar Kürtler ile Ermeniler arasında ilişkinin gittikçe büyük bir sorun haline gelmesine neden olmuştur. Uzun bir zaman diliminde coğrafi, kültürel ve sosyal birlikteliği olan Kürtler ve Ermeniler 20. yüzyılın başlarında çatışan taraflar olmuştur. Bu çatışmanın temelinde sosyo-ekonomik bir arka planının yanı sıra Hamidiye Alaylarının da Ermeniler ile Kürtler arasında çatışmayı turmandırma rolünün olduğunu unutmamak gerekir.⁶⁴ Bu çerçevede Kürt aristokrasisinin Said-i Kürdi’ye Ermeniler hakkında sordukları soruları iki topluluk arasında meydana gelen çatışmalardan bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. “Ermeniler bize düşmanlık edip, hile ve hıyanet ediyorlar. Nasıl dostluk üzerine ittifak edeceğiz?” sorusuna Said-i Kürdi meşrutî yönetim çerçevesinde cevap vermiştir. Bu bağlamda düşmanlığın sebebi olan istibdadın öldüğünü ve istibdadın ölmesiyle dostluğun hayat bulacağını dile getirmiştir.⁶⁵ Said-i Kürdi en büyük istibdadın Sultan Abdülhamid istibdadı olduğunu belirtmekle birlikte her yerde küçük bir istibdadi yönetimin var olduğunu da söylemektedir. Sultan Abdülhamid’in Kürtleri yanında tutmak amacıyla Ermenilere karşı yapılan katliamlara karşı sessizliğini koruduğu veya zulmü yapan önde gelen beylerin, ağaların yargılanmamasına göz yumduğu iddia edilebilir. Örneğin 1877 yılında Bayezid eşrafının Ermenilere karşı büyük bir katliam gerçekleştirdiği ifade edilmektedir.⁶⁶ Burada Said-i Kürdi’nin Ermenilere yapılan baskı ve zulümde hem Meşrutiyet’ten önceki istibdadi yönetimin hem de yerel Kürt idarecilerinin rolü olduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede yüzyıllardır ortak bir geçmişe sahip olmaları ve komşuluk yapmaları nedeniyle Ermenilerle düşmanlığın anlamsız olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.

Bunun yanı sıra memleketin saadetinin/huzur ve refaha kavuşmasının anahtarının Ermeniler ile dost olmaya bağlı olduğunu söylemektedir. Buradaki dostluğun da mütezellilane değil izzet-i milliyeyi muhafaza etmekle ve sulh elini uzatmakla mümkün olabileceğini belirtmektedir. Çünkü düşmanlığın, kin ve adavetin

⁶¹ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 93.

⁶² Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 107.

⁶³ Edip Gölbaşı, “1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası “Şiddet İklimi” ve Ermeni Karşıtı Ayaklanmalar”, *1915 Siyaset, Techir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 148.

⁶⁴ , Ayrıntılı bilgi için bkz. Janet Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev. Renan Akman, 2. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları), 50-54.; Yaşar Tolga Cora, “Doğu’da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı”, *1915 Siyaset, Techir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 127-137.

⁶⁵ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 108.

⁶⁶ Zozan Pehlivan, “Bayezid 1877: Egemen Anlatıda Görünmeyen Katliam”, *1915 Siyaset, Techir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 84-91.

hiçbir şekilde fayda sağlamayacağı ve büyük bir milletin tarih sayfasından silinemeyeceği vurgusunu yapmaktadır.⁶⁷ Said-i Kürdi'nin, I. Dünya Savaşı'nda Kürtler tarafından esir edilen Ermeni kadın ve çocukları serbest bıraktırması Ermenilerin Kürt kadın ve çocukları bırakmaları neden olmuştur. Kürdi'nin savaşta bile insan hukukunu ön planda tutması insan hukukuna verilen değeri göstermektedir.⁶⁸

Ermenilerin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim alanında büyük bir gelişme yaşadığını söylemek mümkündür.⁶⁹ Bu bağlamda Said-i Kürdi, Kürtlerin Ermenilere nazaran geri kaldığını, onların eğitim sayesinde dünyaya yayıldıklarını, sanat ehli olmaları bakımından terakki ettiklerini ve milli bilinci esas almaları nedeniyle de Kürtlerden önde olduklarını vurgulamaktadır. Bütün bu sebeplerden dolayı Kürtlerin Ermenilerle sulhu esas almaları gerektiğini belirtmektedir. Ermenilere galebe (üstün gelmek) etmenin “Hem de galebe etmek istiyorsanız; onlar sizi mağlup ettiği silah ile, yani akıl ile, fikr-i milliyet ile, meyl-i terakki ile, temayül-ü adalet ile” ile olabileceğini söylemektedir. Said-i Kürdi, Ermenilerin Kürtlere düşmanlık etmesinin temel sebeplerinin ise Kürtlerdeki *cehalet*, *fakirlik*, *husumetten* kaynaklandığını dile getirmektedir.⁷⁰

Kürt aristokrasisinin itiraz ettiği meselelerden biri de gayrimüslimlerin askerlik yapmalarının uygun olup olmadığı meselesidir. Buna karşılık Said-i Kürdi, gayrimüslimlerin askerlik yapmaları dört açıdan uygun olabileceğini belirtmektedir. Öncelikle askerliğin kavga için olduğunu ve “Dünkü gün siz o ayı⁷¹ ile boğuştuğunuz vakit karılar, çingeneler, çocuklar, itler size yardım ettiklerinde size ayıp oldu mu?” temsilini vererek gayrimüslimlerin askerlik yapmalarında herhangi bir sakınca olmadığını belirtmiştir. İkincisi, Hz. Muhammed döneminde müşriklerle cizye ödemeleri karşılığında anlaşma yapıldığını, üçüncüsü, gayrimüslimlerin askerlikte istihdam edildiğini (yeniçeri) dile getirmiştir. Dördüncüsü ise Osmanlı'da askerliğin sadece Müslümanlara münhasır olması Müslümanların servet ve nüfus bakımından zayıflamasına, gayrimüslimlerin ise servet ve ticaret bakımından zenginleşmesine neden olmuştur. Bu nedenlerden dolayı gayrimüslimlerin askerlik yapmalarında herhangi bir engelin olmadığını dile getirmiştir. Bu çerçevede gayrimüslimlerin askerlik yapmamaları gerektiğini savunanların bu hususlar çerçevesinde meseleyi yanlış algıladıklarını belirtmiştir.⁷²

Hristiyanların Berlin Antlaşması'na göre bazı bölgelerde beş yıllığına vali olarak atanabilmeleri şartı bulunmaktaydı.⁷³ Bu bağlamda Ermenilerin kaymakam ve vali olmaları meselesi de Said-i Kürdi ve muhaptaları arasında tartışılmış, Said-i Kürdi durumu şu şekilde dile getirmiştir:

“Saatçi ve makineci ve süpürgeci oldukları gibi... Zira meşrutiyet hâkimiyet-i millettir. Hükümet hizmetkârdır. Meşrutiyet doğru olursa; kaymakam ve vali, reis değil, belki ücretli hizmetkârdır. Gayr-i müslim reis olamaz, fakat hizmetkâr olur. Farzediniz ki, memuriyet riyaset, bir ağalıktır. Gayr-i Müslimlerden üç bin adamı ağalığımıza ve riyasetimize şerik ettiğimiz vakitte; millet-i İslamiyeden aktar-ı âlemde üç yüz bin adamın riyasetine yol açar. Biri zayıp edip, bini kazanan zarar etmez.”⁷⁴

Böylece Kürdi, gayrimüslimlerin yönetime dâhil edilmeleri durumunda Osmanlı coğrafyası dışında ve gayrimüslimlerin hâkimiyetinde yaşayan Müslümanlar üzerindeki istibdadî bağların çözülebileceğini söylemektedir.

⁶⁷ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 108.

⁶⁸ Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 111.

⁶⁹ Selçuk Akşin Somel, “Ermeni Eğitim Kurumları Siyasallaşma ve Osmanlı Yönetimi 1878-1923”, *1915 Siyaset, Techir, Soyktırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 65-74.

⁷⁰ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 87.

⁷¹ Ayı tabiri muhtemelen Ruslar için kullanılmıştır.

⁷² Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 112-113.

⁷³ Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, *DİA*, C. 5, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 516-517.

⁷⁴ Said Nursi, *İçtimâî Dersler*, 114.

SONUÇ

İmparatorluğun bünyesinde bulunan farklı milletleri meclis yoluyla yönetime ortak eden meşrutî yönetim Sultan Abdülhamid'in mutlak idaresini sarsmıştır. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı aydınlarında olduğu gibi Kürt uleması veya aydınları meşrutiyetten yana telkinlerde bulunarak basın-yayın yoluyla halkı Meşrutiyet'ten taraf olmalarını her platformda dile getirmişlerdir. Said-i Kürdi de Meşrutiyet'in genelde Osmanlı toplumu özelde ise Kürtler için büyük bir önem taşıdığını ve bunu *Kürt Teavün ve Terakki*, Şark ve Kürdistan, *Volkan* gibi dönemin gazeteleri aracılığıyla izah etmeye çalışmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra meşrutiyete dönük tepkilere karşı Said-i Kürdi İstanbul'da eğitimsiz (hamallar) Kürtleri uyararak, İstanbul'da dönemin Kürt entelektüelleriyle görüşerek sosyal ve siyasal gelişmelere paralel hareket etmeye çalışmıştır.

Meşrutiyet ilanı öncesi İstanbul'a gelen Said-i Kürdi, Kürtlerin eğitim noktasında geri kaldığını düşünerek Kürtlerin eğitimsizliğine çare olarak Kürdistan'da bir üniversite açılmasına yönelik gerek Sultan Abdülhamid gerekse Meşrutiyet'ten sonra Sultan Reşad ile görüşmeye çalışmış ancak dönemin konjektöründen kaynaklı başarılı olamamıştır. Başkentteki politik entrikalardan ve maruz kaldığı haksız tutumlardan dolayı Said-i Kürdi 1910 yılında İstanbul'dan ayrılmıştır. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Kürdistan aşiretleri arasında gezerek Kürt aristokrasisine Osmanlı'da meydana gelen gelişmeleri izah etmiş ve Meşrutiyet ile birlikte *hürriyet, istibdat, adalet, Ermenilerin hukuku* gibi öne çıkan meseleleri dini, tarihi ve sosyolojik temellendirmelerle izah etmiştir. Soru-cevap şeklinde kaleme alınan *Münazarat*'ta, Kürtlerin sosyal, siyasal ve kültürel geri kalmışlığının sebepleri tespit edildiği ve bu geri kalmışlığı ortadan kaldıran temel çözüm önerilerinin sunulduğu görülmektedir. Said-i Kürdi'nin ısrarla üzerinde durduğu kavramlardan istibdat ve hürriyet fikirlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Toplumları geri bırakan ve çoğu hastalığın (geri kalmışlığın) asıl nedenlerinin başında bu iki kavramın geldiğini belirtmektedir. İstibdadın Osmanlı toplumunda çok ciddi bir hastalık olduğunu, toplumu geri bıraktığını ve toplumun kabiliyetlerinin ortaya çıkmasını engellediğini izah etmektedir. Bu bağlamda Kürt ağalarının ve şeyh görünümlü kişilerin Kürt toplumuna uyguladıkları istibdattan dolayı Kürtlerin geri kaldığından yakınmaktadır.

Kürdi, ayrıca toplumda var olan cahilliğin, fakirliğin ve ihtilafın sömürü mantığına sahip ağa ve şeyh geçinenler tarafından suiistimal edildiğinden de yakınmaktadır. Said-i Kürdi, Kürtlerin kendilerine dönük bir öz eleştiride bulunmaları gerektiğini, Kürtlerin geri kalmalarında sadece Sultan Abdülhamid yönetiminden ya da Ermenilerden kaynaklanmadığını, aynı zamanda kendilerinin de burada ciddi pay sahibi olduğunu belirtmiştir. Said-i Kürdi'nin üzerinde durduğu konulardan biri de Osmanlı hakimiyetinde yaşayan Ermeniler ile Kürtler arasında meydana gelen çatışmalar olmuştur. Çatışmaların temelinde bakıldığında iki toplum arasında sosyoekonomik dengesizlik, bazı kesimlerin manupülasyonları ve cahillik gibi nedenlerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu nedenlerden dolayı uzun bir tarihsel birlikteliği olan Kürtler ve Ermeniler 20. yüzyılın başında çatışan taraflar olmuş ve bu durum Kürt ve Ermeniler arasında ölümlere neden olmuştur. Said-i Kürdi ise Kürt aşiret ve beylerine Ermenilere kin ve adavetin beslenmesinin bir yarar getirmeyeceğini, uyanmış bir milletin sanat ve eğitiminden yararlanmakla ancak terakki edebileceğini belirtmiştir. Düşmanlığın asıl sebebi olan istibdadın ölmesiyle dostluğun hayat bulacağını vurgulayarak Ermenilerle sulh unsurunun hayata geçirilmesini belirtmiştir. Bu bağlamda Said-i Kürdi, Kürtlerin veya Kürt aristokrasisinin Ermenilere yönelik endişelerinin, tarihi ve sosyolojik tespitler ışığında, yersiz olduğunu izah etmeye çalışmıştır. Çatışmacı bir mantık veya algının yerine sulh unsuru esas alınarak çağın gerekliliğine göre hareket edilmesini şiddetle tavsiye etmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, İttihat ve Terakki (1908-1915), 8. Baskı, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010).
- Aykut Kansu, İttihadıların *Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, Çev. Selda Somuncuoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).
BOA, DH.MKT, 2899/61.
BOA, Y.PRK. UM., 80/74.
BOA, ZB, 325/115.
- Bruinessen, Martin van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev. Nevzat Kıraç-Bülent Peker-Leyla Keskiner-vd, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).
- Cora, Yaşar Tolga, Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı, *1915 Siyaset, Techir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015).
- Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).
- Gölsoy, Ufuk, "İslahat Fermanı", *DİA*, C. 19, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 185-190.
- Gürbüz, Zafer, "Said Nursi Düşüncesinde İstibdat, Geri Kalmışlık ve Medeniyet Kavramlarına Bakış", *Muhakemat Uluslararası Risale-i Nur Araştırmalar Dergisi*, C. 1, Sayı 1, 2021, 100-119.
- Hobsbawm, E. J., *Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, Çev. Osman Akınbay, 4. Baskı, (İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2010).
- İnalçık, Halil – Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. Baskı, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006).
- İnalçık, Halil *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016).
- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem-Alper Duman, Haz. Nevzat Kıraç, 7. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- Karademir, Nihat, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan* (İstanbul: Nübihar Yayınları, 2017).
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, C. V, 10. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017).
- Karaman, Hayreddin, "Efgânî, Cemâleddin", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 456-466.
- Kardam, Ahmet, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Sürgün Yılları*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2013).
- Klein, Janet, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev. Renan Akman, 2. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Küçük, Cevdet, "Abdülhamid", *DİA*, C. 1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 216-224.
- Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* (29 Teşrin-i Sani 1324/12 Aralık, 1908), Sayı 2.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007).
- Mardin, Şerif, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, 16. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011).
- Mardin, Şerif, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, Çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay, 3. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Nursi, Said, *İçtimai Dersler*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2012).
- Nursi, Said, *Tarihçe-i Hayat*, (İstanbul: Zehra Neşriyat, 2013).
- Özoğlu, Hakan, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat*, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).
- Pehlivan, Zozan, "Bayezid 1877: Egemen Anlatıda Görünmeyen Katliam", *1915 Siyaset, Techir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 84-91.
- Sarıçık, Murat, "Bediüzzaman Said Nursi'nin Osmanlı Döneminde Bir Adı Neden Said-i Kürdi?" *AKEV Dergisi*, Sayı 72, 2017, 163-194
- Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Çev. Metin Kıratlı, C. VI (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011).
- Somel, Selçuk Akşin, "Ermeni Eğitim Kurumları Siyasallaşma ve Osmanlı Yönetimi 1878-1923", *1915 Siyaset, Techir, Soykırım*, Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015). 62-83.
- Şark ve Kürdistan Gazetesi, Sayı 1 (19 Teşrin-i Sani 1324/2 Aralık 1908).
- Şensoy, Hüseyin, *II. Meşrutiyet Döneminde Kürt-Ermeni Anlaşmazlıklarına Osmanlı Hükümetlerinin Yaklaşımı (1908-1914)*, (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021).
- Tuna, Serhat Aras, "Yurtluk-Ocaklık Maaşların Tahsisine Dair Bir Mârûzat: Çermikli Ömer Bezyâde Osman Bey Sülalesinin Hak Arayışı", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar*, Haz. Erdal Çiftçi-Veyssel Gürhan-Mehmet Rezan Ekin-

ci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 377-399.

Tuna, Serhat Aras, “İttihat ve Terakki İktidarının Diyarbekir’de Eşkiyalığa Bakışı: Mardin, Silvan ve Beşiri Teftiş Raporu (12-21 Temmuz 1913)”, Şekavet, *Hıyânet, İsyân: Osmanlı’dan Geç Cumhuriyet’e Eşkiyalık*, Der. Yalçın Çakmak-Ahmet Özcan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 313-328.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 3, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011).

Yıldırım, İrfan, “Mistoyê Mirî ve Cizre’nin Toplumsal Yapısına Etkileri”, e *Şarkiyat*, Cilt. 22, Sayı. 2, 2022, 813-833. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1116837>

Zınar, Muhittin, *Said Kürtlüğün Kayıp Risalesi*, (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2022).

Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoğlu, 3. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).